

JUHÁSZ PÉTER

A 9-10. századi magyarság életmódjáról – Írott forrásaink tanúsága

Tanulmányom az írott kútfők tanúsága alapján mutatja be és elemzi a honfoglalás-kori magyarság életmódját. A helyhez és időhöz nehezen köthető nyelvtörténeti adatok alapján kutatóink nagy része az elmúlt évtizedekben a 9-10 századi magyarság életmódját félnomádnak tartotta, míg többen a nomadizmus jelenlétére is figyelmeztettek.

A magyarságnak az 5-9. századi Kelet-Európában letelepült, földművelő, állattenyésztő, nem nomád ogur törzsekkel és kazárokkal való együttélését állapították meg.¹ Úgy vélték, hogy a magyarság részvétélét a Don-Donyec vidéki szaltovói kultúra 8-9. századi megtelepedési folyamatában csuvasos török jövevényszavaink igazolják.² Az etelközi magyarok földművelését és évszaki pásztorkodó állattartását feltételezték. Utaltak az állandó településre és hajlékra vonatkozó finnugor és ugor kori falu és ház szavainkra is.³ Arra is következtettek, hogy a magyarok nem végeztek rendszeres, periodikus vándorlást, mert a 9. század elején ugyanott éltek, ahol a kazárok a 6. században találták őket. Földművelésük és legeltetéses állattartásuk a kelet-európai ligetes steppén eltöltött, mintegy háromszáz év alatt alakult ki.⁴ A földműves-állattartó és a nomád gazdaság együttes jelenlétét is valószínűsítették honfoglalóinknál.⁵ Megállapították, hogy a honfoglalás után a helyi és a környező lakosság példájára a szántóföldek szaporodtak, de az állattartás maradt a fő foglalkozás a 13. század elcéjéig.⁶ Társadalmi szempontból az a nézet alakult ki, hogy amíg nők, öregek és gyerekek a falvakban, a szántóföldek mellett éltek, a fiatal férfiak legeltettek, de a két gazdálkodási mód az egyes néprészek között megoszló is lehetett.⁷ Igen fontos megállapítás volt, hogy az eurázsiai nomádoknál az észak-afrikai beduinokkal szemben a földművelés mindig nagy jelentőséggel bírt.⁸ Kutatóink így a 9-10. századi magyarságnak az Árpád-kori viszonyokkal megegyező vándorlás nélküli rideg pásztorkodással kombinált földművelését állapították meg.

A kutatás a mozgó, harcos, nagyállattenyésztő életmódra utaló forrásadatokat csak ellentmondásosan tudta magyarázni. Hangsúlyozták, hogy elődeink az ugor-kor végén, a letelepült török népekkel való együttélés előtt tértek át a lovas nomád életmódra, mert annak kifejezései nem török, hanem iráni eredetűek.⁹ Arra is figyelmeztettek, hogy clóbb szélsőségesen nomádnak, majd félnomádnak, sőt letelepültnek tartották elődeinket, ám hosszú vándorlásukat csak a vaskor eleje óta gyakorolt nomadizmus fennmaradása magyarázza.¹⁰ Ennek erősen ellentmondó módon a magyarságnak, szemben a szu-

¹ RÉDEI 1998.

² FODOR 1992, 108.

³ BARTHA 1977, 36-37.

⁴ MATOLCSI 1983, 304.

⁵ RÓNA-TAS 1996, 283-285.

⁶ VÁCZY 1958, 326.

⁷ BARTHA 1984, 540-541.

⁸ ZIMONYI 2005, 121-126.

⁹ RÉDEI 1998.

¹⁰ FODOR 1974, 599-600.

verén, jelentős nomád népekkel, önálló politikai szervezetként csak közvetlenül a honfoglalás előtti feltűnését a nomadizmus késői, részleges, a földművelést megtartó átvételével is magyarázták.¹¹ Ezen ellentmondást próbálták magyarázni a nomádok 9. századi aktivitásával megindult, a félnomád életmóddal ellentétes folyamatokkal, amelyek kiváltották a magyarságot nomádnak feltűntető 10. századi portyázó hadjáratokat.¹² Felmerült, hogy nem a nomadizmus, hanem a honfoglalás és a kalandozások harcai magyarázzák a lótarás 10. századi jelentőségét.¹³ A fenti álláspontok találó összegzése szerint a magyarok másfél ezer évnyi lovas nomadizmus után a honfoglalás előtti századokban komplex gazdaságra tértek át, társadalmuk mégis mozgékony, lovas-nomád jellegű maradt, ami lehetővé tette a Kárpát-medence meghódítását, a helyi lakosság asszimilációját, etnikai tudata megőrzését.¹⁴ Ennél reálisabb az a rekonstrukció, amely szerint az eredetileg az erdőzónában élt magyar nyelvű csoportok a steppére kerülve lovas-nomáddá váltak, a Kárpát-medencében pedig újból életmódot váltottak, etnikai és politikai kereteket így megőrizve.¹⁵ Kérdéses marad azonban, hogy a nomadizmusnak a letelepült török népekkel való együttélésnél és a honfoglalásnál sok évszázaddal korábbi iráni terminológiájának fennmaradása, a magyarság hosszú vándorlása, zsákmányoló háborúi lehettek-e átmeneti jelenségek, avagy többszöri, részleges életmódváltással számolhatunk?

Nomád vagy félnomád?

Vita Kristó Gyula könyve nyomán

Kristó Gyula azt vizsgálta a forrásokban, hogy a kortársak számára kik számítottak nomádnak. Megállapítása szerint a magyarokat nomádnak mondó Bölcs Leó és Ibn Hayyān nem toposzokat használ, pontosan értelmezik a nomád életmódot, a magyarok télen-nyáron szétszóródva legeltették lovaikat, szétszórt szállásokon sátrokban laktak. Úgy vélte, mivel a 9. századi magyarok az éppen hozzájuk közelebbi folyónál teleltek, nem ugyanarra a téli szállásra vonultak. Szállásaik tehát állandóak nem lehettek, félnomád életmódot nem bizonyítanak. A nomádok ismerték ugyan a földművelést, de azt többnyire nem maguk, hanem alávetett idegenek végezték. Az egységesen szabad nomád népek saját közrendű rétegükkel földet nem művelthettek, szolgai állapotba taszítva azt. A klasszikus honfoglaló leletanyag elterjedése alapján a magyarok a honfoglaláskor csak a Kárpát-medence kisebbik részét, az életmódjukra alkalmas, döntő részben a 400-500 mm-es csapadék határvonalán belüli alföldi területeket szállták meg. A lovas nomádok életében van olyan kiemelt fontossága a téli szálláshelyeiket nyújtó folyók, hogy szállásterületüket azokról nevezzék el, amint a DAI tanúsága szerint a magyarok és a nomád besenyők is tették.¹⁶ A magyarok szántóföldjeiről szóló adat a Gayhānī-hagyomány fiatalabb, 920 tájára datálható részében szerepel, és a magyarok új hazájának korábbi lakói földművelők voltak. Földművelő életmódra utaló csuvasos török eredetű szavaink bizonytalan kronológiai helyzetük miatt nem lehetnek bizonyítékai a 6-9. századi magyar életmódnak, hiszen azok akár a 10. század végi kabaroktól is származhat-

¹¹ RÓNA-TAS 1980, 328.

¹² MATOLCSI 1983, 304.

¹³ PALÁDI-KOVÁCS 1997, 95-107.

¹⁴ VERES 2010, 107-108.

¹⁵ ZIMONYI 2012, 18-26.

¹⁶ KRISTÓ 1996, 149-153. KRISTÓ 1996a, 212-215, 220.

nak.¹⁷ Kristó szerint az általa idézett forráshelyek, amelyek tanúbizonyságával szemben egyetlen, másként valló kútfőt sem lehet állítani, megbízhatóan tanúsítják, hogy a magyarság a 10. század közepéig, a kalandozó hadjáratok végéig lovasnomád életmódú volt.¹⁸

Takács Miklós egyetértett abban Kristóval, hogy a vita alapja az életmódváltás kezdete, Etelközben vagy a Kárpát-medencében, 10. században, vagy annak a végén.¹⁹ Úgy vélte, hogy a hunok és avarok helyett a magyarság gazdálkodása a letelepült késő avarokéhoz hasonlítható, mert korábbi lakóhelyén, Baskíriában a földművelő életmód már a 8. században kialakult. Szerinte a magyarokat nomádnak mondó szerzők adatai másodkézből valók, mivel görög és latin nyelvű irodalmi toposzokat ismételnek (Bölcs Leó, Ibn Ḥayyān). A nomadizmusnak több formája lehetséges, például a beduinoknál négyféle formája volt, az egyik éppen a „félnomád” (Ibn Ḥayyān). Kristó nem használta fel Al-Mas’ūdī adatát a részben nomád, részben letelepült négy török népről.²⁰ Az írott források Takács szerint elsősorban az elite vonatkoztak, a nomadizmusra utaló 9-10. századi források a látókörükbe került fegyveres középrétegről és a vezérekéről szólnak.²¹ Takács vitatta, hogy a Gayhanī-ra visszamenő híradás a magyarok szántóföldjeiről ne jelenthetné azt, hogy a magyarok maguk művelik azokat. Ezzel kapcsolatban Váczy Péterre hivatkozott, aki a forrás logikája alapján kizárta, hogy a magyarok által adóztatott szlávok területén lettek volna a magyarok szántóföldjei. A magyaroknak a muszlim forrásokban kiemelt gazdagsága vagyoni tagozódásra utal, a kazároknál a vagyontalanok rabszolgasorba juthattak. Takács szerint, még ha tagadjuk is a vagyontalanok személyi szabadságának elvesztését, a saját környezetükből kiszakított idegen földművelők, háziszolgák gyorsan asszimilálódhattak a magyarsághoz. Igazat adott Kristónak abban, hogy a szaltovói kultúra jellemzőit nem lehet egyszerűen a magyarokra vonatkoztatni, a régészeti újabbán attól északra, a ligetes steppén keresi a magyarok nyomait.²² Takács kiemelte, hogy a nomadizmus Árpád-kori maradványaira utaló adatok inkább egy „sokarcú” gazdálkodásra utalnak, hiszen a lovas szolgálat mellett számos egyéb szolgáltatást végeztek közrendűek. Szerinte Kristó nem figyelte a lovon kívül a többi fontos állatfaj (szarvasmarha, juh) tartására utaló adatokra, a ridegtartás és a nomád gazdálkodás különbségére. Helyeselte Kristó meglátását arról, hogy a sok ló tartása nem jelenti a lovakkal vándorló legeltetést, erre csak Bölcs Leó utal, aki a 6. századi nomád törkök leírását adaptálta a magyarokra. A 12. század elején elkészült Nyesztor-krónika magyarokra használt polovec hasonlata kétséges, hiszen a szerző nem láthatta mind a két népet. Takács szerint a sátorozásra utaló 9-10. századi adatok a krónikások látókörébe került fegyveres középrétegre és a vezérekre vonatkoznak. Ibn Ḥayyān az egyedüli, aki kizárólag sátrat jelöl meg a magyarok lakóhelyeként, Al-Bakrī a sátor jelentésű ’qubba’ mellett a vitatott jelentésű ’haima’ szót is használja, amelyet fordítottak jurtként, de van ágakból készült kunyhó jelentése is, Czeglédy pedig kerekded agyagkunyhónak fordította. Takács kiemelte, hogy Kristó nem foglalkozott a kerek kunyhó finnugor-kori eredetének lehetőségével, és a magyar nyelv házra utaló finnugor-kori kifejezéseivel. Takács szerint

¹⁷ KRISTÓ 1996, 153-155.

¹⁸ KRISTÓ 1996a, 207-222.

¹⁹ TAKÁCS 1997, 179.

²⁰ TAKÁCS 1997, 180-183.

²¹ TAKÁCS 1997, 200.

²² TAKÁCS 1997, 184-187.

a feloldhatatlan ellentmondásokat hordozó „tisztá nomadizmus” képviselt álláspontja helyett célravezetőbb lett volna, ha Kristó a földművelés lassú terjedését valló korábbi állásfoglalásai kimunkálását folytatja.²³ Válaszában Kristó hangsúlyozta, hogy a félnomadizmusra utaló régészeti adatok nincsenek pontosan datálva, túl nagy időközöket fognak át, a magyar nyelv földműveléssel kapcsolatos török jövevényszavaival ugyanez a helyzet, így a keltezhető és jórészt egyértelmű írott forrásokkal szemben nincsen bizonyító erejük. A magyarok nomadizmusának feltételezése az ellentmondások nagy részét feloldja. A lovas nomádok kis létszámúak, társadalmuk gazdaságilag ugyan rétegzett, de jogilag egységesen szabad. Termelésre idegen munkaerőt foglalkoztatnak, maguk nemcsak „pásztorok”, de zsákmányoló hadjáratokat vezető katonák is. Így a magyarok európai típusú állam létrehozására alkalmatlanok voltak. Ezért volt kiket lesüllyeszteni a 11. században, ám e szabadok sokáig ragaszkodtak a kötetlen életformát adó nomadizmusukhoz, pogány vallásukhoz, nehezen tértek át a földművelésre, utódaik adták a lovas szolgák rétegét.²⁴

Révész László számos ponton vitatta Kristó régészeti tárgyú észrevételeit. Az etnikum meghatározás szempontjából hangsúlyozta, hogy egy gyökeresen új kultúra megjelenése mindig megállapítható, így a 10. századi Kárpát-medencében is, ahol az írott adatoknak hála, a jövevények megnevezhetők. Hagyatékuk egyes elemei messze elterjedtek, de együttesen csak a korabeli magyarságra jellemzőek, ezért az ugyan homogén, de nem uniformizált. Hampel A és a Hampel B csoport nem létezik, a régészeti hagyatékban nincsenek olyan éles és mélyreható különbségek, amint azt Kristó véli, számtalan variáció van, merev kategóriákat nem lehet meghatározni. Köznépi jellegű mellékletekkel és rítussal még a leggazdagabb temetőkben is temetkeztek közrendűek vagy szolgák. Révész kiemelte, a „lesüllyedt kultúrájuk” elmélete nem alkalmazható, mert nem az „öslakosság” utánozta bronzból „urai” viseletét, a köznépi temetők zömében is van lovas, fegyveres, gazdag sír. Ha ezek a szláv szolgák közé telepedett új urak, akkor Kristó állításával szemben a két nép nem külön tömbökben élt, hanem keveredett egymással, ha etnikailag azonosak, akkor pedig a magyaroknak volt köznépe. Révész hangsúlyozta, a kabarok régészeti nem mutathatók ki, egyéb etnikai elkülönülés sem, a Nyitra-Vág vidékén bizonyos a szláv-magyar együttélés, vannak 10. századi magyar temetők a Dél-Dunántúlon is, köznépi temetők pedig már a 10. század elejétől mindenhol megtalálhatók. Révész arra is figyelmeztetett, hogy az Éry által megvizsgált 71 lelőhely 353 sírja a régészet által ismert közel 2000 egykorú lelőhely hozzávetőleg 20 000 sírjával összevetve, aránytalanul kis mintavétel. Ugyanakkor Éry mintavétele földrajzi kereteinek szűkösségére, országrésznyi területek kimaradására is figyelmeztet, valamint arra, hogy az Éry által vizsgáltak között alig akad köznépi sír.²⁵ Révész szerint Kristó felvetése egyes „10. századi típusú” temetkezések 11. század végéig lehetséges keltezéséről azért nem elfogadható, mert ilyen temetkezésekből nem ismerünk 11. századi ékszertípusokat, pénzeket. A köznépi temetők 10. század elejétől történő datálását viszont nem zárja ki az a tény, hogy „nincs bennük bizonyosan az első generációhoz” köthető, a 10. század elejére keltezhető tárgy, palmettadíszes ötvösmunka. Szerény anyagi helyzetű emberek birtokában nagy értékű, művészi ötvösmunkákat biztosan nem kereshetünk.²⁶ A

²³ TAKÁCS 1997, 191-199, 201-202.

²⁴ KRISTÓ 1997, 272.

²⁵ RÉVÉSZ 1997, 221-223.

²⁶ RÉVÉSZ 1997, 223-225.

köznépi emléktárhelyek etnikai meghatározásának Révész szerint legfeljebb a perifériákon van jelentősége, mert elterjedése mindenütt a magyar nyelvhatáron belül marad. A peremterületeken (Körtlach-kultúra, a Morva folyó nyugati partja, Karintia, Zalavár környéke) a szlávok tovább őrizte hagyományait a 10. század közepéig-végéig. Nagy szláv tömegek a Kárpát-medence központi területein, amelyeket a régészet láthatatlanná tett volna, nem léteztek. Kristó már 1978-ban felvetette egy közép Tisza-vidéki szláv népesség létezését, a bjelo brdo kultúra bázisaként. Ennek létét pusztán a magyar köznép Kristó által vélt hiánya támogatja. Révész kiemelte, hogy a Zalavár körül nagyjából 30 km-es körben elhelyezkedő enklávéból még a Dunántúl etnikai jellemzőit sem lehet megítélni, nemhogy a Kárpát-medencéét. Nagy avar tömegek 9. század végi jelenlétét csak az északi Kisalföldön lehet kimutatni, a Nagyalföldön csak szegényes nyomaik vannak. A Felső Tisza-vidéken egy rendkívül szegényes kultúrájú, ismeretlen létszámú szláv népesség élt.²⁷ Révész kétkedve fogadta, hogy a Kristónál a kabarok levonásával már 30 000 fő alá csökkent magyar népesség asszimilálhatta volna a 10. század végére a 70 000 fős törökséget, majd néhány évszázad alatt a szlávokat, a beköltöző besenyőket, német és olasz stb. vendégeket. Igen gyenge érvek tartja azt a magyarázatot, hogy a magyarság a nomád állam vezető etnikumaként a Kárpát-medence közvetítő nyelvét adta volna. Hivatkozik a hasonló helyzetű dunai bolgárok két évszázad alatt végbement nyelvcserejére, amit Kristó meg sem említ.²⁸ Révész szerint a türk és a magyar temetkezési szokások különböznek, például a türkök a mellékletek nagy részét az áldozóhelyeken hantolták el, nem a halott mellett. Szerinte Owen Lattimore megállapítása, „The pure nomad is a poor nomad.” nem „az igazi nomád - szegény ember.” értelmű, hanem helyesen „aki csak nomád, az csak szegény nomád.” ami egészen mást jelent.²⁹ Révész hangsúlyozza, nem lehet a 6. századi türkök és a 20. századi altáji nomádok jellemzőit a 10. századi magyarokra érvényesíteni. Az Altáj vidéki nomád és a dél-ukrajnai nagyállattartók között óriási különbségek vannak. Nem mellőzhetők a magyarok életmódjának sokszínűségét igazoló muszlim szerzők. Révész végezetül Ecsedy Ildikót idézi, arról, hogy a földművesek többnyire a harcias, támadó nomádokat örökölték meg, távolabbi „békés”, gyenge és többé-kevésbé helyhez kötött pásztorközösségekről nem is igen tudnak.³⁰

Révésszel egyetértve nem becsülhetjük nagyon csekélyre a honfoglalók létszámát, és a szegényesebb sírokat sem köthetjük automatikusan idegenekhez. Kétségtelen az is, hogy a „köznépi” vagy „Bielo Brdo” temetkezéseket nem lehet a magyartól gyökeresen eltérő kultúrájú szlávokhoz kötni, és biztos támpontok híján nagy tömegű szlávssággal sem lehet számolni a 10. századi Kárpát-medencében. Ugyanakkor az embertani kutatások kiterjedtek a köznépi temetőkre is, amelyek szoros összefüggésbe hozhatók az avar-kori temetők igen jelentős részével. Ennek fényében igazán feltűnő a legjellegzetesebb, leggazdagabb honfoglaló temetőkkel hiányzó kapcsolatuk.³¹ Számos dunántúli és nagyalföldi késő avar-kori temető legkésőbbi temetkezései a 9. század második felére, Zala-

²⁷ RÉVÉSZ 1997, 225-226.

²⁸ RÉVÉSZ 1997, 227.

²⁹ RÉVÉSZ 1997, 229-230.

³⁰ RÉVÉSZ 1997, 231.

³¹ pl. Fiad-Kérpuszta, ÉRY 1982.

vár környékére és az északi Kisalföldre jellemző ékszer típusokkal keltezhetőek.³² Kákapuszta sem egyedülálló eset, Visznek esetében maga Révész is gondolt kontinuitásra a 9–11. század között.³³ Egyre több 9. századi, és a 10. században is lakott település kerül elő.³⁴ Három fontos megállapítás még ide kíváncozik: „Nem tekinthető véletlennek, hogy az ún. Szaltovo-majaki típusú edények a 'köznépi' temetőkből hiányzanak, azok kifejezetten az 'előkelő' temetkezések mellékleteként szerepelnek. Ugyanakkor a X. század közepi köznépi anyagban már a későbbi időszakokra is jellemző edényeket találunk. A VIII–IX. századi kerámiakészítési hagyományok továbbélése esetén ez is érthető lenne.”³⁵ Az „előkelő”, tehát a klasszikus honfoglaló temetkezések mellékleteiben nem került elő cserépüst, legfeljebb egyes „köznépi” sírok esetében képzelhető el ennek sírmelléklet szerepe. Ellenben „...a késő avar temetkezésekben megtalálható ez az edénytípus, abogy telepeiken is”.³⁶ „A magyarországi (kora)középkori telepkek kronológiája kimondatlanul, de még mindig azt sugallja, hogy a telepkek felső/alsó időhatára a magyar honfoglalás kell, hogy legyen. A szakirodalomban tehát általában 8–9. századi, illetve 10–11. századi telepkek/telephorizontok keltezéséről olvashatunk, de 9–10. századi datálásról nem. A jelenség mögött nem feltétlenül azon meggyőződés áll, miszerint a kronológiánk pontos és biztos alapokon nyugszik, sokkal inkább egy kutatási hagyományról beszélhetünk. Ezen szemlélet, hanem is szándékosan, de a telepkek időrendjével etnikumot és diszkontinuitást sugall, ami semmiképp sem tartható, még akkor sem, ha az ugyanezen időszakra keltezett temetők szintén hiányoznak.” „Véleményem szerint tehát a „kritikus” 10. századi települések kutatásánál elviekben két típust kell keresnünk, a honfoglalás korát megelőző (9–10. századi), illetve a honfoglalás idején induló (10. századi(?), 10–11. századi) telepkek.”³⁷ A késő avar-kor lezárulása körüli kutatási problémák ellenére e nagy tömegű, nagyrészt török nyelvűnek vélhető népesség utódaival mindenképpen számolnunk kell tehát. Gyors asszimilációja a hasonló anyagi-szellemi kultúrájú magyarsághoz jól magyarázza a közös anyagi kultúra kialakulását, és a magyarság életmódváltását egyaránt. Ezek a tények megtámogatják a magyarság kárpát-medencei hosszú távú együttélését török népcsoportokkal, a hagyományosan feltett kelet-európai helyszínnel szemben.

Az írott források tanúsága

A 9–10. századi magyarság életmódjáról forrásainkban számos tény olvasható. Ezek életvitelük mozgó vagy helyhez kötött jellegére, élelemszerzésük módjára, lakóhelyük helyére és jellegére, vagyontárgyaik mibenlétére, kereskedelmük tárgyra, hadjárataik céljaira, harcmódjukra, lótarásuk módjára, a lovak felhasználására, és viselkedésükre vonatkoznak.

³² Pilismarót-Basaharc: Fettich 1965, Nyékládháza: K. Végh 1964/65, Szeged-Makkoserdő: Salamon 1995.

³³ RÉVÉSZ 2008, 386.

³⁴ Néhány példa: Felsőzsolca, Csincse, Nagyút: SIMONYI 2003, Kengyel: CSEH 1993, Újhartyán: JANKOVICH 2009, Tatabánya-Dózsakert: VÉKONY 1988, 284–289. Balatonöszöd, Temető-dűlő: BELÉNYESY-MERSDORF 2002, 43.

³⁵ ISTVÁNOVITS 1997, 230.

³⁶ WOLF 2003, 100.

³⁷ MERVA 2012, 7–8.

Mozgó életvitel: vándorlás a sarjadó fű, zöld vegetáció után (Ibn Rusta, al-Bakrī, Marvazī, Aufī, Šukrallah), nagy területű füves puszta (Gardizī), nagy területű ország (Hudūd al-Ālam, Marvazī, Aufī, Šukrallah), nomádok (Bölcs Leó), nomád életet élnek (DAI), vándorolnak, mint a kunok (PVL), pannonok és avarok pusztáin, illetve Szarmatiában kóborolnak (Regino, Aventinus), csordáik legeltetése (Aventinus), részben nomádok (al-Mas'ūdī), nomádok, mint a beduinok (Ibn Hayyān). Helyhez kötött életvitel: fák, vizek, nedves talaj (Ibn Rusta, Gardizī, Hudūd al-Ālam, Marvazī), szántóföldek (Ibn Rusta, Marvazī), részben letelepültek (al-Mas'ūdī).

Az élelemszerzés módja: téli folyami halászat (Ibn Rusta, Gardizī, Hudūd al-Ālam), (élelmszer?)-adó a szomszédos szlávoktól (Ibn Rusta, Gardizī), vadászat és halászat (Regino), vadászat (Widukind), földművelés (al-Mas'ūdī).

A lakóhely helye: téli szállásként változó folyópart (Ibn Rusta, Gardizī, Hudūd al-Ālam), szállásai a Duna folyó mentén, szétszórt táborhelyeken (Ibn Hayyān), szállásait (a besenyőkhöz hasonlóan) a folyókról nevezik el és a folyóknál gyülekeznek (DAI).

A lakóhely jellege: sátor (Ibn Rusta, Marvazī, Aufī, Šukrallah, PVL), sátor, jurtt (al-Bakrī), sem városaik, sem házaik nincsenek, nemez sátrakban/kunyhókban laknak (Ibn Hayyān), se falvaik, se városaik nincsenek (Ibn Rusta).

Vagyontárgyaik: prémek, brokát ruha, ezüsttel és gyöngyökkel díszített fegyverek (Gardizī), lovak, ökrök, juhok, szőnyegek (Nagyobbik Gellért Legenda), nagyon gazdag embercek, de közönségesek (Hudūd al-Ālam), vagyonuk, feltűnő gazdaságuk a kereskedelemből származik (Marvazī).

A kereskedelem tárgyai: szláv rabszolgák (Ibn Rusta, Gardizī, Marvazī, Aufī, Šukrallah), ezüst és lovak eladása (PVL), rabszolgák, ón, szörmék (Ibrāhīm ibn Yaqūb), bizánci brokát és gyapjúszőnyegek vásárlása (Ibn Rusta).

Hadjárataik célja: szláv rabszolgák (Ibn Rusta), állandó portyák a szlávok ellen (Gardizī), portyázás a karantánok, morvák és bolgárok határain (Regino), rablás (Liudprand), tömeges fogolyszedés (Fuldai Évkönyvek, Liudprand), zsákmányolás (Widukind, Ibn Hayyān).

Harcmodoruk: gyermekkortól nyilazni tanulás (Regino), ifjúság harci kiképzése, nomád taktika (Liudprand).

Lovak tartása, használata: harcba nagy csapat lóval mennék, táplálék, tej és a sokaság látszata miatt, lóháton nőttek fel, nem szállnak le róla (Bölcs Leó), lovaikon járnak, gondolkoznak, állnak és beszélgetnek (Regino), harcban több ló tartozik egy harcoshoz (Liudprand), Ajtony méneseit részben ridegen, részben istállóban tartotta (Nagyobbik Gellért Legenda).

Emberi jellemzők: félelmetesek (Hudūd al-Ālam), vad, barbár nép (gentes ferrocissimus) (Ann. Bertiniani, Bajor Geográfus), nyugtalanság, önállóság, vadság, cselekvőkészség férfiaknál és nőknél (Regino), kapzsiság, vakmerőség, rablás, gyilkolás, (Liudprand), eskü kutyára és farkasra (Theotmar).³⁸

³⁸ Ibn Rusta: HKÍF 33. Gardizī: HKÍF 35-37. al-Bakrī HKÍF 39. Hudūd al-Ālam: HKÍF 42. Marvazī: HKÍF 44-45. Aufī, Šukrallah: HKÍF 46-48. Ibn Hayyān HKÍF 61-66. Al-Mas'ūdī: KMOŠKÓ 2000, 182-183. PVL HKÍF 170-176, Ann. Bertiniani HKÍF 183, Theotmar HKÍF 185, Fuldai Évkönyvek HKÍF 188, Regino HKÍF 194, Aventinus HKÍF 267-276, Liudprand HKÍF 211, Widukind HKÍF 219. Bölcs Leó MORAVCSIK 1988, 19, 17-21. MGH SS rer. Germ. pp. 20: a. 839: „Nimea feritatis gentes”. DAI: MORAVCSIK 1988, 48, 45, 47. Bajor Geográfus 860k.:

Releváns 9-10. századi írott forrásaink mozgó, harcos életmódú magyarságról szólnak. Nomád jellegű életmódra különösen nagy kiterjedésű füves országuk hangsúlyozása, és a vegetáció utáni vándorlásuk utal, hiszen ezt csak az egész nép végezheti. A változó helyű téli szállásként szolgáló folyópart, a lakóhelynek a folyókról való elnevezése és a szállások szétszórtsága szintén erre utal. A többi jellemző, a sátorban lakás, a vagyontárgyak jellege, a gyermekkortól kezdődő harcra nevelés, a hadviselés és a lovak tartásának célja, módja, a kereskedelem tárgyai és az emberi jellemzők ugyan nomádokra utalnak, de nem dönthető el, hogy a népesség mekkora részére vonatkoznak. Kétségtelen a földművelés létezése, de a magyarok részvételének mértéke bizonytalan.

Az írott források elemzése

A magyarok nomadizmusát állító forrásaink tájékozottsága, a nomadizmus fogalmának korabeli jelentése a korabeli magyarság életmódjának kulcskérdése. Már a legnagyobb arab történetíró, Ibn Haldün (14. század) is megkülönböztette a tevére épülő beduin és a juhra, szarvasmarhára épülő török nomadizmust. A sivatagi beduinok eső utáni vándorlása ugyan más jellegű, mint az eurázsiai nomádoké, de a muszlim szerzők téves párhuzama ellenére a mozgó, harcos életmód a magyaroknál éppúgy nomád életmódjukra utal, mint a besenyők, kimekek és oguzok esetében.³⁹ Muszlim forrásaink értelmezését nehezíti kronológiai szerkezetük, és etnikai meghatározásaik bizonytalansága, ami forrásaik sokszor önkényes összeillesztéséből adódik. Kmoskó Mihály úgy vélekedett, hogy Ğayhānī általa rekonstruált eredeti szövege világosan két részre osztható. A szöveg első részében a magyarok sátrairól, a fű növekedése szerinti vándorlásáról van szó, a szlávok elleni portyákról, akik tehát nem közöttük élnek. Utána viszont az szerepel, hogy a magyarok országának földje nedves, sok szántóföldjük van, és a szlávokat adóztatják, tehát alávetették őket maguknak. Kmoskó szerint a két szövegrész nem vonatkozhat ugyanarra a helyre és időszakra. A magyaroknak a szövegben szereplő két folyóját a Tiszával és a Dunával azonosította, mert a magyarság Ğayhānī munkájának megírásakor, 920 körül már a Kárpát-medencében élt.⁴⁰ Al-Mas'ūdī 947-ben elkészült munkája szerint: „A kazárok és alánok szomszédságában, köztük s a Nyugat között elterülő vidékeken négy török nemzet van, akik leszármazásukat egyetlen őstől credeztek. Ezek részben nomádok, részben földművesek...” Neveik: y.ğ.nī., bağğird, bağanāk, nūkurda. „Királyaik nomádok.”⁴¹ Bár a y.ğ.nī. és bağanāk néven szereplő besenyők még nomád életmódúak lehettek ebben az időben, hiszen alig fél évszázada érkeztek Nyugat-Ázsia száraz steppjeiről, a magyarok pedig már egy évszázada a Volgától nyugatra éltek, így életmódjuk változásnak indulása is valószínűsíthető, ám két néven említésük az uralmuk alá került idegen csoportokkal is magyarázható.⁴² Királyaik nomadizmusa talán a vezető rétegek konzervatívabb életmódjára utalhat. A DAI igen hasonló híradása szerint „az

„gentes ferrocissimus”: WITCZAK 1993, 5-17, 13-17, ÁKIF 411-412. Szent Gellért püspök Nagyobbik Legendája: SRH 489, 495, 421. VÁCZY 1958, 312-316.

³⁹ ZIMONYI 2005, 122-123, 131: A muszlim szerzők tipikusan nomád népnéket tartják az ujgurokat (tokuzoguz), kirgizeket, kimeket, oguzokat, besenyőket.

⁴⁰ Kmoskó 1997, 208. ZIMONYI 2005, 197.

⁴¹ Kmoskó 2000, 182-183: a négy népnévet Marquart nyomán kettőnek tekintik, az elsőt és a harmadikat besenyőnek, a másodikat és negyediket magyarnak értelmezik.

⁴² Az '[O]nūkurda' alak az 'onogur' népnév török eredetijével látszik azonosnak.

avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a nomád életet élő türkök vannak.”⁴³ Híre a 7. század eleji avarok lakóhelyén a 10. században élő magyarok életmódjáról magától értetődő, közismert tényként szerepel. Maga a „nomád” jelző csak itt fordul elő a műben, aligha tekinthetjük toposznak.⁴⁴ Forrásunk értelmezése azonban bizonytalan, mert az eredeti szöveg szerkezete alapján a Hérakleios császár (610-641) korabeli avarok nomád életmódjára is gondolhatunk.⁴⁵

A szerzők ismereteinek forrásai néha tetten érhetők. Ibn Hayyān „Mástól kivonatolók könyve” c. munkájában a magyarokat jól ismerőkre hivatkozott, adatai tehát másodkézből valók, ám tanítványa, Al-Bakrī elárulja, hogy információit a magyarokról a szintén andalúziai Ibrāhīm ibn Yaqūb-tól szerezte, aki zsidó kereskedőként Prágában is járt. Hasday Ibn Šaprūt zsidó származású andalúziai muszlim miniszternek József kazár királlyal való levelezéséből derül ki, hogy Hungarīn országában is éltek zsidók, akik a csehországi zsidókkal is gyakran érintkeztek. A rādānīya nevű zsidó kalmárok arabul, perzsául, rūmi, franġī, andalusī és saqlabī nyelven is beszéltek, az általuk gyűjtött ismeretek ily módon az érintettekkel való közvetlen értekezésből származhatnak. E muszlim szerzők hírei tehát közvetlen, első kézből való hiteles források.⁴⁶ Ibn Hayyān híreit más forrásaink is támogatják. Ibn Rusta egyik érdekes leírása szerint Konstantinápolyból a Basūs császár idején kereszténnyé lett saqlāliba földjén át egy hónapnyi erdei út vezet Balātūs városához. A városnak két folyója van, és az al-Ank.būdī népé, akik kurd formájú emberek, és a pusztaságban, sátrak alatt vesznek szállást. Egy hónapig tart az út közöttük, fás ligeteken át. Kopár pusztaságban tanyáznak, se falvaik, se városaik nincsenek, deszkaházakban laknak. Keresztény hitűek, 20 napig tart az út földjükön keresztül, ennivalójuk gabona.⁴⁷ A szövegben leírt földrajzi környezet a Kárpát-medencére utal, a valószínűsíthető kor és az életmód alapján sem gondolhatunk más népre. A „se falvaik, se városaik nincsenek” kitétel feltűnően hasonlít az egykorú Ibn Hayyān-nak a magyarok lakóhelyeiről olvasható megállapítására.⁴⁸ Al-Qazwīnī a 10. század második felében működött Al-Istah̄rī és Ibn Hauquāl nyomán írt a szétszórta élő burtās-oknál faházakról és sátrakról. Szétszórtságuk, lakóhelycik mozgatható jellege feltűnően egyezik a magyarokról írottakéval.⁴⁹ A volgai bolgárok életmódváltásának körülményei tanulságosak a korabeli magyarság szempontjából. 930-950 között al-Istah̄rī a volgai bolgárok két

⁴³ HKIF, 116.

⁴⁴ KRISTÓ 1982, 463-464.

⁴⁵ OLAJOS 1995, 47-50.

⁴⁶ Ibn Hayyān, Al-Bakrī: MEH 257. ZIMONYI 2005, 22. KMOSKÓ 2000, 242, 108. lj. 1. még RÓNA-TAS 2001, 7-27. 18-25. Ibn Hordādbeh. KMOSKÓ 1997, 121.

⁴⁷ KMOSKÓ 1997, 191. Basūs 778. lj. Marquart szerint Basiūs, I. Basileios, akinek idején, 877-ben a szerbek és horvátok megtértek. Balātūs 779. lj. De Goeje szerint Titalūs~Titel, Marquart szerint Sbālatūs~Spalato. A két folyó és a pusztaság szereplése inkább az alföldi Titelre utal. Az al-Ank.būdī név Kmoskó szerint a longobardokéval azonosítható, a szövegben szereplő al-Bandaqīs nevű falu Velence. Ám a leírás semmilyen szempontból nem illik a longobardokra, a Konstantinápoly-Róma út leírásának egyes részei összekeveredhetnek. Az al-Ank.būdī népnév hasonlít al-Bakrī által magyarokra használt 'nūkarda' és al-Mas'ūdī által magyarokra értett 'jo]nūkarda' nevekre, így talán e két nép összekeveréséről lehet szó.

⁴⁸ Ibn Rusta iszpahāni születésű, munkája al-Ġāyhanī könyvét nagymértékben használó, számos régebbi munkából készült rendszertelen kompiláció. Kmoskó szerint 922-960 között készülhetett. KMOSKÓ 1997, 66-69.

⁴⁹ KMOSKÓ 2007, 119.

városáról (Bulgār és Suwār) írva jegyezte fel, hogy lakói télen faházakban laknak, nyáron viszont sátrakban élnek szétszórva.⁵⁰ Ezzel szemben Ibn Fadlān (922) és a Ğayhānī-hagyomány a 850-870 közötti időre vonatkozóan még vándorló életmódjukról tud. Az életmódváltást az iszlám 10. század eleji felvételével bekövetkezett kultúraváltás, és az arab világból Kelet-Európába vezető fő kereskedelmi útnak a Volga-Káma irányába történt módosulása idézte elő. A piacok és mecsetek körül létrejövő nagy városok a karahanida és a dunai bulgár fővárosokhoz hasonlíthatók, amelyek szintén félnomád életmódú népek központjai voltak.⁵¹ A magyarok esetében a 10. században csak szét-szórtan, sátrakban lakásukról tudunk, földfelszíni boronaházakat csak a század végén, a kultúraváltást megkezdő Géza fejedelem akkoriban kiépülő székvárosából ismerünk.⁵²

A 10. századi magyarok életmódjára vonatkozó konkrét információk mellett a „kalandozó” hadjáratokról rendelkezésre álló ismereteink szintén a gazdaság számára szükséges anyagi források zsákmányolás útján történő megszerzésére és az ahhoz szükséges humán erőforrások erőszakos „importjára” utalnak. A magyarok évről évre ismétlődő hadjárataikon igen értékes és nagy mennyiségű zsákmányt ejtettek, különösen az egyházaktól. Adataink a 899-900-as itáliai, a 906. évi szászországi, a 909. évi svábföldi, a 910. évi bajorországi, a 911. évi Rajna-vidéki, a 919-es szászországi, a 924-es itáliai hadjáratokon történt nagyarányú zsákmányszerzésről szólnak. 926-ban Sankt Gallen-i tartózkodásuk során szerzett zsákmányról igen részletes leírásunk van, de 935-ben és máskor is Burgundiában, 937-ben Verzy-ben, és Itáliában, 947-ben megint az utóbbi helyen, 954-ben Worms-ban, majd Moortzel-ben, Hainaut-ban, 954-ben Lobbes-ban, és Cambrai-nál, végül 959-ben Thrákiában is nagyszabású zsákmányolás folyt.⁵³ Számos 10. századi hadjáraton a magyarokat vereség vagy súlyos veszteség a hazafelé vezető úton érte, amikor a zsákmány és a rabok hátráltatták őket a gyors mozgásban. Az egykorú adatok szerint a nomadizmussal lassan felhagyó 16. századi krími tatárok szintén sokszor jártak így.⁵⁴ A Ricardus-jelentésnek a keleti magyarok életmódjáról szóló rövid, de igen fontos részlete szerint a volgai magyarok „földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak. Lovakban és fegyverekben bővelkednek és igen bátrak a harcban.” A keleti magyarok jelentős katonai erejére utal, hogy a tatárok tizennégy évi harc után tudták csak legyőzni őket, „barátokká és fegyvertársakká fogadták őket”.⁵⁵ A mongolokkal való együttműködést igazolja egy 1300. évi adatunk, amelyben re d’Ongaria és a tatárok közös közel-keleti hadjáratáról olvashatunk.⁵⁶ A keleten maradt, szemlátomást jelentős számú magyar néprész kevéssel a magyar honfoglalást megelőzően elszakadva nyugatra költözött társairól, még négyszáz esztendővel később is nomád volt. Julianus adatai kétségtelenül hitelt érdemlőek, szemléletes leírása a keleti magyarok életmódjáról teljes mértékben megfelel mindannak, amit a 10. századi magyar hadjáratokról a latin források feljegyeztek. Ilyen a vérírvás, a nagyszámú ló magukkal vitele, a harci elszántság, felfegy-

⁵⁰ KMOŠKÓ 2000, 31-32.

⁵¹ ZIMONYI 2005, 94-96.

⁵² LÁZÁR 1998.

⁵³ KRISTÓ 1980, 78-80, 336-339.

⁵⁴ B. SZABÓ 2004, 131-132.

⁵⁵ MATOLCSI 1982, 155-156. SRH, 540-541.

⁵⁶ Corpus chronicorum Bononiensium 1350: CFHH I. 800. Gombos az Ongaria nevet Armeniára javította, aligha jogosan, hiszen a Volga vidékén élt magyarok ekkor mongol uralom alatt éltek, harcaikban részt kellett vennie fejedelmüknek is.

verzettség.⁵⁷ A nomadizmus ily hosszú, négy évszázados fennmaradása a keleti magyaroknál, a 9-10. századi magyarság nomadizmusára nézve is közvetett bizonyíték.

A magyarok nomád életmódjának részletes leírásait a kutatás pusztán értéktelen toposznak véli: „Őseink életmódjáról és harcmódoráról részletesebb tudósítás csupán Regino krónikájában maradt ránk, ennek forrásértékét azonban minimálisra csökkenti a kritikai irodalom azon felismerése, hogy szerzőnk itt tulajdonképpen a 3. századi római történetírónak, Iustinusnak a szkítákkal kapcsolatban megfogalmazott közhelyeit ismétli el.”⁵⁸ Körmendi mégis úgy fogalmaz, hogy a „...szkítákra vonatkoztatott történetírói közhely vetült rá a hasonló, lovas-nomád életmódot folytató, és szintén a kelet-európai sztyeppéről érkező magyarokra.” Az avarok és magyarok esetében (Fuldai Évkönyvek, Widukind) „A két nép azonosságának tételét részben lovas-nomád életmódjuk hasonlósága sugallhatta.”⁵⁹ Végeredményben tehát a toposzok használata mögött megkerülhetetlen módon az a tény húzódik meg, hogy a szkítáknak a forrásokban leírt életmódjához erősen közel állhatott a magyaroké, így a 10. századi szerzők kézenfekvő módon használták a szkíták jellemzőit a magyarokra. A középkori szerzők szkítáknak tekintették mindazon népeket, amelyek eredete homályos, állandó szállásuk és határaik nincsenek, a „szkíta” megjelölés lényegében a mai etnográfia „nomád” fogalmát fedi.⁶⁰ A lovas nomád életmód magyar szókinccse iráni eredetű, a steppe szkíta időszakából származik, az életforma és terminológiája a 10. századi magyarság életében is aktívan jelen volt. Ennek ismeretében a szkíták leírásai valóban alkalmasak lehettek a magyarok által akkoriban gyakorolt életforma és harcmódor leírására. Amíg a kegyetlen, vad, harcias jelzők már csak egyszerűségük, tömörségük okán sem lehetnek többek sztereotípiáknál, egy részletes leírásnak a bemutatott nép adottságainak megfelelő módosítása, amint az Bölcs Leónál tapasztalható, éppen a párhuzam valóságosságát, az életben tapasztaltakhoz hasonlóságát mutathatja. Regino „*Non habebant domos sed tantum tendas.*”, magyarul nincsenek házaik vagy lakóhelyük kitétele ugyan az Exordia Scythica-nak a szkítákra vonatkoztatott jellemzését alkalmazza a magyarokra, saját betoldása azonban a magyarokra érti, hogy „*venationum et piscationum exercitiis inserviunt*”, azaz a vadászatot és halászatot gyakorolják.⁶¹ Ezen állítása feltűnően egyezik a magyarokat szintén nomádnak mondó muszlim forrásoknak (Ibn Rusta, Gardizī, Hudūd al-Ālam) a téli folyami halászatról, mint egyik legfontosabb megélhetési forrásukról szóló híradásával. A közhelyhasználatra jó példa a mongolok esete: „Az 1241–1242-i tatárjárás után keletkezett okleveleinkben a mongolok állandó jelzői tételiesen ugyanazok, mint amelyeket korábban a nyugat-európai szerzők a kalandozó magyarságra alkalmaztak: „vad” (*saevus*), „kegyetlen” (*impius, crudelis*) és „hítségő” (*perfidus*).⁶² Magam ezért úgy vélem, Rogerius részletes és hiteles leírásából jól megismerhető viselkedésüket e jelzők reálisan tükrözik, mint a nomád hadviselés jellemzőit. Nem lehet véletlen, hogy a hasonló életmódú népek sorában szerepelnek a hasonló jelzőkkel leírt 10. századi magyarok is, a bizánci viszonyokat jól ismerő Liudprand leírása szerint „Constantinopolitana urbs inter ferocissimas gentes (Hungarios, Pizenacos, Chazaros, Rusios-Nordmannos, Bulgarios) est constituta.”⁶³ A

⁵⁷ MATOLCSI 1982, 155.

⁵⁸ KÖRMENDI 2009, 34. Hivatkozik Georg Heinrich Pertz szövegkiadásának jegyzeteire: MGH SS I. 599–601.

⁵⁹ KÖRMENDI 2009, 36, 31. (kiemelés tőlem–J.P.)

⁶⁰ DEÉR 1930, 244.

⁶¹ DEÉR 1930, 247–249.

⁶² KÖRMENDI 2009, 38.

⁶³ CFHH II. 1469.

felsorolásból kitűnik, hogy a már nem nomadizáló, mégis harcias népeket nem különítették el a nomadizáló népektől.

Körmendi úgy vélte, hogy a keresztény kultúrkörön kívülről érkezett, bármiféle el-lenség leírására használt elkoptatott toposzoknak és állandó jelzőknek tudható be, hogy „*némehyik forrásunk azonosnak is vélte a magyarokat az avarokkal.*”⁶⁴ „*A két nép azonosságának tételét részben lovas-nomád életmódjuk hasonlósága sugallhatta...*”⁶⁵ Ez a sokszor, sokak által leírt álláspont aligha helytálló, mert a nomád szkítákkal és hunokkal szemben az avarok letelepültsége a 7. század óta, szoros itáliai és bajor kapcsolataik nyomán nyugaton ismert volt.⁶⁶ Az azonosítás háttérében egész más tényező kereshető. Korabeli forrásaink nem a „magyar” hanem az „ungri” nevet azonosítják az avarral, az avarokat pedig a 7. század óta az „ungri” névvel is identifikálták.⁶⁷ Biztosan a magyarokra legkorábban 862-ben és 881-ben merül fel az „ungri” név, amikor az ismeretlenségéből feltűnnek bajor földön. Korabeli forrásaink pontosan ismeretlenségükre és névtelenségükre hivatkoznak, a magyarokat az általuk ismert hasonló kultúrájú avarokkal azonosították.⁶⁸ Ezért az avarok délszláv „ungri” nevét használták a magyarokra, együttélésük és együtt harcolásuk miatt.⁶⁹

Körmendi az évszázados közhelyek feltett használatát azzal magyarázta, hogy a támadók és a megtámadottak között érdemi információcsere nem zajlott, kútfőink szerzői aligha ismerhették a magyarok egyedi vonásait.⁷⁰ Ám a nyugati magyar kalandozások éppen egy érdemi információcsérével kezdődtek, egykorú források bizonyítják, hogy a magyarok a bajorokkal részletes kétoldalú szerződést kötöttek, amelyre még évszázad-

⁶⁴ KÖRMENDI 2009, 34.

⁶⁵ KÖRMENDI 2009, 31. Kiemelés tőlem.

⁶⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 662-663: Perctarit, a longobard exkirály az avar kagánhoz menekül. 216. 679: Perctarit longobard király barátsággal szól Avarországról. 222. 690k: Szent Ruprecht püspök a bajor-avar határnál (sőt állítólag avar földön is?) térít. 225. 706?: Landobertus bajor herceg az avarokhoz megy száműzetésbe. 265. Liutprand longobard király (712-744) és az avarok kapcsolata 265. 746k: Ratchis longobard király törvénye tiltja a királyi jóváhagyás nélküli üzenetküldést Avarországba. 267. A longobard Aio az avarokhoz menekül. 268. 781: Bizonytalan hír egy frankellenes avar-bajor szövetségi tervről. 269.

⁶⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 266: Az avar történelem i.m. 744u.: Epitaphium Liutprandi regis Langobardorum. Desiderius langobard király idején (756/57-774) történt avar betörés kapcsán a veronai kódexben „gens Avarorum” szerepel, a kéziratban a „gens Ungarorum” elnevezés található. Egyértelmű, hogy a szerző(k) a két népnevet azonosították. 797: „A Paulinustól megáldott friauliak a hungarusokat legyőzik”. Szádeczky szerint az avarok ellen 797-ben győztes hadjáratot vezet Erich órgróf győzelmeiről lehet szó, aki közeli barátja volt Paulinusnak. 297. 843: Német Lajos Noricumot vagy Bajorországot, Alemanniát, Tübingiát, Austrasiát, Szászországot, és az avarok és hunok vagy ungari-k országát kapta. 268. 860: OLAJOS 1969, 87-90.

⁶⁸ HKIF 184, 209. Németh 2001, 148-152. Regino és a Dado-hoz írt levél.

⁶⁹ Németh András szerint a szerb-horvát „ugar”, és a szlovén „vogér” alak nem lehet a keleti szlávból a németbe került „ungri” alak visszakölcsönzése, hanem a 860-ban említett „wangar” alakkal együtt e nyelvekben keletkezett, és azt az avarokra, valamint a velük társult onogurokra értették. Úgy látta, hogy az avarok és magyarok nevének keveredését is a rájuk használt „ungar” népnév hasonlósága, illetve megegyezése magyarázza. NÉMETH 2001, 148-152. A Dado verduni püspökhöz írt levél.

⁷⁰ KÖRMENDI 2009, 38.

okkal később is úgy emlékeztek, hogy az jogosította fel őket új hazájuk birtoklására.⁷¹ Tartalma egykorú forrásokból rekonstruálható. Arnulf a morvák, és a morvákkal szövetséges bolgárok megtámadását, legyőzését, valamint fő itáliai ellenségének, Berengárnak meggyengítését kívánta a magyaroktól, azok pedig a két Dáciát (Duna-Tisza köze, Tiszántúl, Erdély) kérték cserébe.⁷² Bár Körmendi szerint a magyarok a kortársak szemében érthetetlen, idegen nyelvet beszéltek,⁷³ mégis érdemi információcserére utal az a tény, hogy már 926-ban, a távoli Sankt Gallenben akadt egy klerikus, aki jól beszélt magyarul.⁷⁴ Talán összefügghet ezzel a Sankt Gallen-ben és környezetében feltűnő számos, a „hungarus” népvétet viselő személy feltűnése is.⁷⁵ A magyarok tömeges fogolyejtése során számos vagyonos, kiemelkedő társadalmi szerepű személy is hatalmukba kerülhetett, akiknek kiváltásához szintén közvetlen kontaktusra volt szükség. Így, amikor 899-ben Berengár elleni harcukkor egy válságos helyzetben elengedésüket kérték tartalék lovaikat felajánlva, 900-ban a bajorokhoz küldött követség során, 922-ben Berengár adóztatása idején, vagy amikor 924-ben Henrik királlyal nyolc éves békét kötöttek, rendszeres adózás fejében.⁷⁶ De a foglyul esett magyarok is szolgáltathattak számos információt népükről, mint ahogy ez például Lérída 942-es ostrománál meg is történt.⁷⁷ A magyarok több, mint fél évszázados nyugat-európai aktivitása bizonyosan együtt járt gyakori és mélyebb ismereteket is nyújtó kommunikációval.

A nomadizmus forrásaink elszórt utalásai szerint jóval a honfoglalás után is érezte hatásait Magyarországon. Odo de Deogilo és Freisingeni Ottó figyelmét 1147-ben egyaránt felkelte a sok legelő és a vegetációs időszakban talán a nyájak követésével is összefüggésbe hozható sátorban lakás. Az igen késői időpont miatt könnyen elképzelhető, hogy mindkét híradás a Mezőföldön élt nomád besenyőkre vonatkozik.⁷⁸ Al-Idrīsī híres, 1154-es földrajzi munkájában az „*.n.k.r.y.b*” országában található „*.f.r.n.k b.y.l.b*”, vagyis

⁷¹ Abū-L-Fidā: al-bāšqird országa „...kétoldalú szerződés alapján az allamāniyyīn szomszédságában lagnak...” KMOŠKÓ 2007, 134.

⁷² Aventinus: Annales Boiorum: „...Arnulphus ...celebrem regni conventum apud Hengstoveld...eidem consilio Vratislaus ulterioris Poloniae [recte: Pannoniae] praeses et Cusalae regis Ugrorum...legati, pollicentes omnes vires suas adversus Suatobogum, si sibi quasi pro stipendio terra, quam armis occuparent, daretur.” CFHH I. 343. Annales Fuldenses Anno DCCCXCII: „Rex Arnulfus...in Hengistfeldon cum Brazlavone duce colloquium habuit...quomodo possit terram Maravorum intrare. Rex...mense Iulio Maraviam venit...Ungaris etiam ibidem ad se cum expeditione venientibus...” CFHH I. 132. Ann. Sangallenses maiores Anno 892: „Arnulfus contra Maravenses pergebat et Agarenos [Hungaros], ubi reclusi erant, dimisit. CFHH I. 199. Liudprand: Antapodosis: „Arnulfus...cum Centebaldum Maravanorum ducem sibi viriliter repugnantem debellare nequiret, depulsis his ...munitissimis interpositionibus, quas vulgo clusas nominari prediximus, Hungariorum gentem...in auxilium convocat...” CFHH II. 1469. A szerződés koronatanúja Theothmar érsek: „Ipsi enim crimen, quod nobis falso semel factum imposuerunt, multis annis peregerunt.” sc. „...per canem seu lupum aliasque nefandissimas et ethnica res sacramenta et pacem egisse...” CFHH III. 2200.

⁷³ KÖRMENDI 2009, 34.

⁷⁴ Ekkehardi casus Sancti Galli: „Clericus autem linguae bene eorum (sc. Ungrorum) sciolus...” CFHH I. 450.

⁷⁵ KIRÁLY 1987, 166-168.

⁷⁶ Liudprand: Antapodosis. CFHH II. 1469. Annales Fuldenses CFHH I. 132. Liudprand: Antapodosis. CFHH II. 1469. Widukindus CFHH III. 2661.

⁷⁷ Ibn Hayyān: ELTER 2009, 63.

⁷⁸ VÁCZY 1958, 312-316.

a szerémségi Franca villa, Nagyolaszi városáról írja, hogy az nagy és szép mezei város, sok gazdagság, kellemes dolog és bőség van benne, lakóira azonban leginkább a nomád életmód jellemző.⁷⁹ Aligha lehet itt szó a szőlőművelő, kereskedő „frank” vagyis vallon lakosságról, inkább a Szerémségben élt kálizokról, akiknek határvédelmi szerepe konzerválhatta 10. századi életmódját. Az egykorú Abū-Hāmid al-Garnāū 1150-1153-ban tartózkodott a bāšgird nép Unkurīya nevű országában. Leírása szerint az ország „...78 városból áll, s mindegyikében számtalan erőd, a hozzá tartozó majorságokkal, falvakkal, hegyekkel, erdőkkel, kertekkel.” Ír a rengeteg muszlim (k)hvárezmiről (kálizok) is, ám életmódjukra nem tesz utalást. Annyi kiderül, hogy a birka, bárány és gödölye tartása jelentős lehetett, a hadjáratokon még akkoriban is európai (rúmi) rabszolgákat ejtettek.⁸⁰ A 13. századi Al-Qazwīnī a magyarországi tatárjárás hátterét feltűnő részletességgel ismerteti.⁸¹ Leírja, hogy minden település fegyveres csapat parancsnokának birtoka volt, ami számos ellenségeskedést okozott közöttük. Ezek megszüntetésére királyuk visszavette az adománybirtokokat, és a kincstárból zsoldot fizetett nekik. Amikor a tatárok rájuk törtek, a parancsnokok addig nem voltak hajlandók harcolni, amíg a birtokokat vissza nem kapják, és így a sereg szétszéledt. Jól tájékozottsága miatt igen fajsúlyos azon közlése, hogy Bāšgīrt népe jurtokban lakik, erődök nincsenek náluk.⁸² A kővárak kis száma a 13. század elején jól ismert, így a jurtok említése sem lehet tévedés.⁸³ Az arab 'haima', 'kúpos kunyhó' azonban nem csak jurtként, hanem ágakból vagy agyagból készült kunyhóként is fordítható.⁸⁴ Az utazók a télen lakott veremházat csupán tárolóhelynek vélhették, mellettük egy szűkös, szegényes ágkunyhó használata helyett a nomád eredetű magyarok esetében inkább a nyáron lakott jurtra gondolhatunk. A helyhez kötött és a mobil lakóhely kombinációja, a régészeti adatokból is ismert alföldi Árpád-kori szórt településszerkezet a nomadizmusból a félnomadizmuson át a letelepültséghez vezető folyamat több évszázados lefolyására utal.

Már régen figyelemztetett a kutatás az írott forrásaink szerint külterjes pásztorkodó, török jövevényiszavaink nyomán viszont földművelőnek és szőlőtermelőnek tűnő magyar életmód súlyos ellentmondására. Hoffmann szerint érthetetlen, hogy a magyarok paraszti rétege elhagyta korábbi lakóhelyét, miközben a steppe pásztortársadalmi közel háromezer éves együttélésük során soha nem számolták fel a mellettük folyamatosan létező falvakat. A feudális falu létrejöttének előfeltételei sem mutathatók ki a magyarok steppei elődeinek történetében. A kárpát-medencei feudalizmus honfoglalás előtti gyökereit alig kutatták a hazai kutatók.⁸⁵ Azt kell eldöntenünk, hogy a magyarok klasszikus nomádok vagy külterjes állattartók voltak-e a 9-10. században. A nomádok esetében az egész nép vándorolt, élelmiszergazdálkodásuk hiánygazdálkodás volt, állandó településeik nem voltak. Ezzel szemben a rideg pásztorkodás állandó települések, földműveléses gazdálkodás mellett is lehetséges, gyakorolhatja a nép egyik része, vagy akár családokon belüli munkamegosztás részeként is elképzelhető.

⁷⁹ ELTER 1985, 53-63. 59.

⁸⁰ ABU-HÁMID 56-58.

⁸¹ KMOŠKÓ 2007, 17-19.

⁸² KMOŠKÓ 2007, 96.

⁸³ A kevés kővárat még a készületlen mongolok is bevették. KMTL 710-711: Fügedi Erik.

⁸⁴ TAKÁCS 1997, 191-199.

⁸⁵ HOFFMAN 1969, 89-98.

A nomád és a félnomád életmód Euráziában

A magyar kutatásban a honfoglalók életmódjának nomád avagy félnomád jellege körül bontakozott ki a vita. A két fogalom pontos definiálása ezért nagyon fontos. A belső-ázsiai nomádok a legelőterületek szabályos váltogatásán alapuló nagyállattartó pásztor-kodást űztek. Történeti kialakulását rendszerint megelőzte egy komplex, földművelő-állattartó gazdálkodás. Télen általában folyók menti téli szállásokra húzódtak, nagyjából mindig ugyanarra a helyre. A nomadizálás nem vaktában, hanem meghatározott irányban és rendben történt. A legelők eltartó képessége az állatok, és velük vándorló emberek létszámát is meghatározta, egyszerre mindössze pár nagycsalád lehetett együtt. Ezért a nomádok nagy területen szétszórva éltek, a nyitott steppén gyors lovaikkal nagyon gyorsan össze tudtak gyűlni. Élelmüket és lakásukat egyaránt a nomád állattartás biztosította, de egyszerű módszerei miatt a természeti környezet néha lehetetlenné tette fenntartását. Ezért kénytelenek voltak rabló hadjáratokkal biztosítani szükségleteiket.⁸⁶ A nomádok viszonyát a földhöz és annak műveléséhez az ázsiai hiung-nuk kitűnően szemléltetik. A vizet és a fűvet követve vándoroltak, foglalkozásuk nem járt együtt fallal körülvett városokkal, állandó lakhelyekkel és megművelt szántóföldekkel, mégis, valamennyi törzsnek kiosztották az őt megillető földterületet. A törzsek nem szabadon vándoroltak a legelők után, saját legelőterületeikhez voltak kötve.⁸⁷ A nomádok téli és nyári szállásváltó életmódjában a szállások távolságát, földrajzi helyét a növényzet és a csapadék adottságai, az itatási lehetőségek, az állatállomány nagysága és minősége határozta meg. A vagonosak több száz, a kevésbé módosak többször tíz kilométeres távolságokban vándoroltak állataikkal.⁸⁸ Jóllehet a steppe nomádjai képesek voltak más társadalmakkal kialakított kapcsolatok nélkül is létezni, mégis, minden adat arra utal, hogy a csere valamilyen formája, kereskedelem vagy sarc mindig fontos volt életükben. Gazdaságuk alapja a lótarás volt, az eladók és a vásárlók is ugyanabból a körből kerültek ki, a fejlődés lehetősége így hiányzott. A csorda növekedése nem növelte az egyéni vagy közösségi jólétet, nem volt cél a vagyon gyűjtése, amit nem tudtak előállítani, meg kellett szerezni másoktól. Ez a kényszerhelyzet vezetett más nomád csoportok vagy földművelők alávetéséhez. A nomádok képesek voltak elég gyorsan nagy tömegű embert és állatot összegyűjteni, és viszonylag hosszú ideig együtt tartani, erős és centralizált államokat létrehozni, saját termelésüket a földművelő régiókéval kiegészíteni.⁸⁹ A nomádok életét jelentős mértékben csak a letelepült civilizációk meghódítása, odatelepülésük változtatta meg, amely sokszor a kényelmesebb életet nyújtó életmódjával a nomádok önkéntes asszimilációját eredményezte.⁹⁰ Az új lakóhelyre érkező nomádok kétféle eredménnyel keveredtek a helyi, letelepült, földművelő népeiségekkel. Közéjük olvadtak, mint az Kínában történt, de az sem ritka, hogy a nomád törökök asszimilálták a helyieket, amint ez Közép-Ázsia iráni népeiségeivel vagy Anatólia korábbi lakóival történt.⁹¹

A félnomád életmód a nomád csoportoknak kedvezőbb klimatikus körülmények és letelepült népek közé költözésével alakult ki. A kelet-európai csapadékos, ligetes steppén a bronzkor óta földművelő népek éltek, akik már az i.e. II. évezredben tartottak

⁸⁶ VÁSÁRY 2003, 3-6.

⁸⁷ TÓKEI 1983, 11-12.

⁸⁸ ERDÉLYI 1972, 16.

⁸⁹ SINOR 1990, 7.

⁹⁰ VÁSÁRY 2003, 3-6.

⁹¹ SINOR 1990, 13.

hátaslovakat. A pásztortörzsek a Volga-Irtis közötti száraz, füves sztyeppen éltek, az első harcias nomádok pedig a Kubán vidékén laktak. A nyugat-szibériai nomádok a gabonát a termékenyebb földeken élő földművesektől szereztek portyaik során. Legelőként harcolva nyugatnak terjeszkedve uralmuk alá vetették a földműveseket, és saját életmódjuk is megváltozott az enyhébb klímájú, bőségesebb csapadékú ligetes steppen, ahol a legelők nyáron és ősszel is eltartják az állatállományt. Többé nem volt szükség nagy távolságú legelőváltásra. A 10. századi magyarsághoz igen hasonlóan a Volgán túli steppéről érkező újabb jövevények gazdálkodása a helyben találtak hatására megváltozott, de harcoss életmódjuk fennmaradt.⁹² A félnomád életmód, mellyel a modern kutatás a magyarság életmódjának kettősségére utaló jeleket magyarázza, klasszikus kialakulási helyszínein vándorló, nomád, és letelepült közösségek szimbiózisának eredményeképpen alakult ki. Ilyen folyamat zajlott le például Közép-Ázsiában, a megtelepült iráni népek és a beköltöző nomád törökök kapcsolatba kerülésével, de hasonló előzményei voltak a Fekete-tengert északról övező steppevidéken kialakult szaltovói kultúrának is, ahol megtelepült iráni (alán) népesség az eredetileg lovas nomád török ogur törzsekkel élt együtt hosszabb időn keresztül. Peter Golden egyedi jelenségként értékelte az erdőzóna népei között a steppe kapcsolatrendszerébe került magyar társadalom átformálódását. A magyar kutatás nyomán, az ogur törzsekhez köthető csuvasos török jövevény-szavaink alapján félnomádnak tekintette az erdőzónából a füves steppére került magyarokat. Ugyanakkor tipikus steppe-nomád eljárásként említette a keleti szlávok közül szedett rabszolgák eladását.⁹³ Hangsúlyozta, hogy az ogur társadalom gazdasági struktúrája és ennek kifejezései eltérőek a legtöbb török nomádtól. Nagyobb a hangsúlya a mezőgazdaságnak, a városiasodásnak és általában a békésebb életmódnak, amint ezt a szomszédaik nyelvébe átkerült kölcsönszavaik megerősítik. Az erdős steppe övezetével kialakult erős kereskedelmi kapcsolataik fontos tényezőnek tekinthetők ebben a fejlődési folyamatban.⁹⁴ Az ogur törzsek közé tartozó onogurok valószínűleg az északi kazak steppéről vándoroltak nyugat felé. Bakath nevű városuk szogd neve és kapcsolata közép-ázsiai hátterükre utal. A 460-as években tűnnek fel, a Kubán folyó vidékén, az észak-kaukázusi steppen koncentrálódva. Jóllehet nomádok voltak, mégis egy viszonylag fejlett mezőgazdasággal rendelkeztek.⁹⁵ Az ogur törzsek kapcsolatai a szogd városi kultúrával, nyugatra költözésük előtt, földművelési ismereteik lehetséges forrásait is elárulják.

A félnomád életmódot a magyarok esetében Györffy György jellemezte. Úgy vélte, a 10. századi régészeti adatok a korabeli magyarságnak a nomád szkítákkal, hunokkal, türkökkel szemben tagolt, főemberekből, harcoss középrétegből, dolgozó közrendüekből és rabszolgákból álló, a népvándorlás germán barbáraihoz hasonló társadalmáról vallanak. A heterogén, kabar és más idegen elemekből álló katonai kíséretet alkotó harcoss középréteget azonosították a magyarsággal a velük szembekerült nyugat-európaiak. Török néprajzi analógiák, elsősorban a 19. századi (!) baskírok alapján a magyar köznép a telet a folyó menti téli szállás szilárd anyagú házaiban tölthette, tavasszal ott szántottak és vetettek, utána a legelőkre vonulva sátorban éltek, de aratásra visszatértek az állandó

⁹² HOFFMAN 1996, 80-85, 87, 91, 95.

⁹³ GOLDEN 1990A, 247.

⁹⁴ GOLDEN 1990A, 234-235.

⁹⁵ GOLDEN 1990B, 257-259.

szállásra. A magyarok még a 11-13. században is elsősorban a télen ott tartott állatok által trágyázott, teleknek nevezett földeket művelték meg.⁹⁶

A 13. századi magyarországi kunok a nomadizmusból a félnomád életmódon át a letelepült életmódig történő eljutás kitűnő példáját nyújtják, a folyamat időbeni hosszúságát, és a kultúraváltás módját illetően egyaránt. A 13. század második felében az osztrák és morva területen lezajlott magyar hadjáratokban a kunok tömegesen ejtettek foglyokat, akikkel sátraik körül kezdetleges nomád földművelést végeztek, akárcsak a 10. századi magyarok.⁹⁷ A régészeti adatok szerint téli szállásaik sok esetben a lakatlanná vált Árpád-kori falvak telkein szilárdultak meg, már a 13. században temetőket nyitottak, a század végére templomok épültek. A kun sírok leletanyaga a letelepedés irányába fejlődő félnomád társadalmukra utal. A 12-13. századi kunok a kelet-európai steppén szintén körülhatárolt területeket birtokoltak, állatállományuk a magyarországihoz hasonló, félnomadizmusra utaló összetételű volt. Előkerültek megszilárdulóban levő téli szállásaik, félig földbeásott házaik maradványai. Életmódjuk megváltozása, a sírok leletanyaga és az előkerült embertani anyag arról tanúskodik, hogy akkulturációs folyamat keretében beolvadtak a helyben talált népmaradványokba.⁹⁸ A kelet-európai steppére, majd a Kárpát-medencébe költözött kunok 11. századi megjelenésüket követően mintegy másfél-két évszázad alatt váltak tehát félnomáddá, a következő ötven-száz évben pedig letelepültté. Összességében két-háromszáz éves folyamatról van tehát szó. A magyarok keltezhető írott forrásaink és a régészeti adatok (Szubbotyici-kultúra) szerint azonban mindössze fél évszázadot tartózkodhattak Kelet-Európában.⁹⁹ Hadjárataik célja és hadviselésük módja megegyezett a nomád besenyőkével, amint azt al-Mas'ūdī (934) megörökítette. A besenyő támadásra bekövetkezett gyors helyváltoztatást, szállás-területük áthelyezését, a honfoglalást, és a 10. századi aktív, nagy távolságú zsákmányszerző hadviselést a lovas nomádokéhoz hasonló szervezetségük és harcmodoruk tette lehetővé. Mindez a magyar etnikai tudat megőrződését a politikai önállóságot jelentő lovas nomadizmussal összefüggésbe hozó álláspont helytállósága mellett szól. Életmódjuk megváltozására a Kelet-Európában eltöltött fél évszázados idő semmiképpen sem lehetett elegendő. A félnomadizmus kárpát-medencei kiformalódásának biztos jeleként a 10. század második felében megszűntek a fogoly- és zsákmányszerző hadjáratok.

Magyarok és helyben talált népek

Kelet-Európai rövid, fél évszázados tartózkodása miatt a magyarság életmódváltása mögött elsősorban a Kárpát-medence korábbi lakosságával lezajlott asszimilációs folyamata sejtethető. A magyarságot ért török nyelvi hatás mögött egy méreteiben lenyűgöző török kulturális és társadalmi befolyás jelenik meg, a magyar nyelv finnugor eredete mellett a népiség és kultúra szempontjából a török kapcsolat legalább olyan súlyú. Vásáry a háromszáz körüli török eredetű, a magasabb szintű állattenyésztésre és a földművelésre vonatkozó magyar kifejezés és az onogur névből származó „Ungarus” névvel bizonyítottan látja a magyarok szoros együttélését az onogur-bolgárokkal. Szerinte ez 460 után a steppén, vagy esetleg már a Kárpát-medencében, a késő avarok révén tör-

⁹⁶ GYÖRFFY 1983, 367-369.

⁹⁷ GYÖRFFY 1953, 253.

⁹⁸ SELMECZI 1988, 183-185.

⁹⁹ A probléma legújabb történeti-régészeti összefoglalása: TÜRK 2011. 197-198.; TÜRK 2015. 21-25.

ténhetett meg.¹⁰⁰ Az avar-kor óta letelepült, falvakban élő földművelő lakosságnak a frissen érkező magyarsággal feltehető kapcsolatrendszer az alapadottságokat tekintve tökéletesen megfelel a félnomád életmód kialakulása klasszikus példának. A késő avarság régészeti adatokból ismert életmódja, gazdálkodása tökéletesen egyezik a csuvasos török jövevényszavainkból rekonstruálhatóval. Az avar-kori Kárpát-medencében írott forrásaink világosan jelzik az ogur törzscsoportok, csuvasos török nyelvű népesség jelenlétét.¹⁰¹ Az életmódváltozás során a költözködő falvak helyét jelző „telek” szavunkat az iráni nyelvekből a magyarba közvetítők megtelepült, földművelési szokincseit és életmódjukat átadó bolgár-törökök lehettek, akik Közép-Ázsiában, majd Kelet-Európában az iráni népekkel tartósan együtt éltek.¹⁰² A magyarok nagy sírszámú, és sűrűn elhelyezkedő temetői jelzik lakóhelyük állandóbbá válását, különösen a Bodrogköz, Rétköz, Közép- és Alsó-Tisza mente, Mezőföld, Kisalföld tájain. Ezzel szemben a Duna-Tisza közének kis sírszámú temetői még mozgó életmódra utalnak. A teljes korabeli magyar településterületen megtalálható lovas és lószerszámos női sírok az írott forrásokban is tükröződő nomád életvitel és harcmódor még élő hagyományait jelzik, hasonlóan az életmódváltozás folyamatán átmenőben levő nomád népekhez.¹⁰³

Az életmódváltozás üteméről és lefolyásáról nem áll rendelkezésre kellő számú és jellegű adat. A nomadizmusból a külterjes állattenyésztést egyre szélesebb körű földműveléssel kombináló gazdálkodásba való átmenet más és más ütemben folyhatott le a Kárpát-medence különböző részein élt magyar közösségek körében. A helyben találtak és a honfoglalók összeolvadása a kedvezőbb természeti adottságú területeken korán elkezdődhetett, és már a 10. század közepe táján az életmódváltással párhuzamosan előrehaladottá válhatott. A kevésbé kedvező természeti adottságú területeken, például a Duna-Tisza közötti Homokhátságon élt közösségek továbbra is őrizhették sajátos etnikai jegyeiket, mozgó, nomád jellegű életmódjukat. Bizonyos, hogy az elit és a fegyveres, tehetősebb középréteg is sokáig őrizte még harcos, mozgó életmódját, a hadjáratokban és a zsákmányolásban való részvétellel kiválva az egységesen szabad nép soraiból. E réteg jelentős létszáma és presztízse indokolhatta 11. századi törvényeinknek a mozgó életmódú csoportokra vonatkozatható számos rendelkezését.

Következtetésem

A sokszor merőben ellentétes kutatói álláspontok, úgy vélem, azzal magyarázhatók, hogy kutatóink nem eléggé hangsúlyosan vették figyelembe a magyarság életmódja és társadalma 9-10. századi gyökeres átformálódásának idő- és térbeli strukturáltságát. Forrásaink korántsem elégségesek a kellőképpen árnyalt következtetések levonására, megállapításainkat ezért csak nagy óvatossággal fogalmazhatjuk meg. Muszlim forrásaink következtelenül egybeszerkesztett híradásai alapján aligha lehetséges a magyarságnak egyazon időszakban létezett vegyes gazdálkodására következtetni.¹⁰⁴ Kétségtelenné látszik írott forrásaink alapján a magyarok mozgó életmódja, és az is valószínűsíthető, hogy ennek érdemi megváltozása csak a Kárpát-medencében következhetett be, egyébként nagy távolságú hadjárataik és az egész népesség elvándorlásával együtt járó kárpát-

¹⁰⁰ VÁSÁRY 2003, 81-85.

¹⁰¹ TOMKA 1975, 183-184.

¹⁰² FÖLDES 1983, 329, 335-338, 348.

¹⁰³ RÉVÉSZ 1996, 54-67.

¹⁰⁴ L. erre például éppen Ibn Rusta munkáját. KMOŠKÓ 1997, 66-69.

medencei betelepülés megmagyarázhatatlan lenne.¹⁰⁵ Úgy vélem, hogy a már kiépült feudális állami keretek közé települt kunok jó fél évszázad alatt lezajlott megtelepülése gyorsabb ütemű lehetett, mint a magyarságé, amely, tájegységenként és néprészekként eltérő módon, de a teljes 10. század folyamán elhúzódhatott, és bizonyos csoportjai esetében csak a 11. század első felében jutott el a végkifejletig.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- ÁKIF *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1996.
- ABU-HÁMID Bolsakov, Oleg Georgievics – Mongajt, Alekszandr Lvovics: *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153.* Gondolat Kiadó, Budapest 1985.
- CFFH *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I-IV.* Szerk. Gombos F. Albin. Budapest, 1937-1943.
- DAI Biborbanszületett Konstantin: *De Administrando Imperio.* In: MORAVCSIK 1998.
- HKIF *A honfoglalás korának írott forrásai.* Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerk. Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995.
- ELTER 1985 Elter István: Magyarország Idrísi földrajzi művében (1154). *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 82 (1985) 53-63.
- ELTER 2009 *Ibn Hayyán a kalandozó magyarokról.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24. Sorozatszerk. Kristó Gyula. Szeged, 2009.
- KMOSKÓ 1997 *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 1997.
- KMOSKÓ 2000 *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Szerk. Zimonyi I. Budapest, 2000.
- KMOSKÓ 2007 *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/3.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 23. Szerk.: Zimonyi István. Budapest, 2007.

¹⁰⁵ A félnomád-letelepült kazárok sem vándoroltak el az arab támadások következtében, hanem helyben védekeztek, csak az uralkodói központ került áthelyezésre. A hasonló életmódú volgai bolgárok sem vándoroltak keletebbre a terjeszkedő oroszok elől, helyben maradtak mongol uralom alatt is. Ezzel szemben például a Julianus jelentése nyomán nomád életmódúnak tartható keleti magyarok nyugatabbra húzódása, illetve szétszóródása forrásokkal dokumentált.

- KMTL *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest, 1994.
- MEH *A magyarok elődeiről és a bonfoglalásról*. Szerk. Györffy György. Budapest, 2002.
- MGH SS rer. Germ. *Scriptores Rerum Germanicarum in usum Scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*.
- MORAVCSIK 1988 *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Szerk. Moravcsik Gyula. Budapest, 1988.
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum*. Szerk. E. Szentpétery. Budapestini, 1937.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998 Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Sorozatszerk. Zimonyi István. Budapest, 1998.
- SZAKIRODALOM
- B. SZABÓ 2004B. Szabó János: Gondolatok a 9-10. századi magyar hadviselésről. A Krími Kánság vizsgálatának bevonása a „kalandozó” hadjáratok kutatásába. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia*. Szeged, 2002. szeptember 9-10. Magyar Őstörténeti Könyvtár 21. Szerk. Balogh László-Keller László. Budapest, 2004. 124-138.
- BARTHA 1977 Bartha Antal: Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András. Budapest, 1977. 23-44.
- BARTHA 1984 Bartha Antal: A magyar nép őstörténete In: *Magyarország története 1/I*. Főszerk. Székely György. Szerk. Bartha Antal. Budapest, 1984. 375-574.
- BELÉNYESY-MERSDORF 2002 Belényesy Károly-Mersdorf Zsuzsa: Balatonőszöd, Temetődűlő (M7/S10). Késő avar kori telepjelenségek. Régészeti Kutatások Magyarországon 2002. 43.
- CSEH 1993 Cseh János: Késő népvándorlás kori (7-9. századi avar) telepleletek Kengyel határából. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993. 83-93.
- DEÉR 1930 Deér József: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. *Magyar Könyvszemle* 37 (1930) III-IV. 243-263.
- ERDÉLYI 1972 Erdélyi István: Nomád életforma - nomád társadalom. *Valóság* 5 (1972) 13-20.

- ÉRY 1982 Éry Kinga: Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6-12. századi népességeinek embertanához. *Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei* 5 (1982) 35-85.
- FETTICH 1965 Fettich Nándor: *Das awarenzeitliche Graberfeld von Pilismarót-Basahar*. *Studia Archaeologia* III. Budapest, 1965.
- FÓTHI 1998 Fóthi Erzsébet: Összehasonlító antropológiai vizsgálat a Kárpát-medence népeinek etnogeneziséhez. Embertani kapcsolatok a 6-8. században az eurázsiai steppe és a Kárpát-medence között. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve-StudArch* IV (1998) 497-521.
- FODOR 1974 Fodor István: Hozzászólás. *Ethnographia* (1974) 599-600.
- FODOR 1992 Fodor István: *A magyarság születése*. Magyarország Krónikája I. Budapest, 1992.
- FÖLDES 1983 Földes László: „Telkek” és költözködő falvak a honfoglaló és Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tőkei Ferenc. Budapest, 1983. 327-348.
- GOLDEN 1990A Golden, Peter B: The peoples of the Russian forest belt. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Szerk. Denis Sinor. Cambridge, 1990. 229-255.
- GOLDEN 1990B Golden, Peter B: The peoples of the south Russian steppes. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Szerk. Denis Sinor. Cambridge, 1990. 256-284.
- GYÖRFFY 1953 Györffy György: A kunok feudalizálódása. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Budapest, 1953.
- GYÖRFFY 1983 Györffy György: A magyar állam félnomád előzményei. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tőkei Ferenc. Budapest, 1983. 365-390.
- HOFFMAN 1969 Hoffman Tamás: „Régi dicsőségünk...” *Valóság* 1969. 89-98.
- HOFFMAN 1996 Hoffman Tamás: A pásztorkodásról és a nomádokról. *Agrár-történeti Szemle* 38 (1996) 67-122.
- ISTVÁNOVITS 1997 Istvánovits Eszter: Gondolatok az Ibrány-Esbó-halmi X-XI. századi temető kapcsán. In: *Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai*. Szerk. Makkay J.-Kobály J. Ungvár, 1997. 223-233.
- JANKOVICH 2009 Jankovich, B. D.: 9TH century and Árpád period settlement fragments at Újhartyán. (Rescue excavation on road No. 405.) *ActaArchHung* 60 (2009/1) 115-145.

- KIRÁLY 1987 Király Péter: A VIII-IX. századi Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek. *Magyar Nyelv* 83 (1987) 162-180, 314-331.
- KÖRMENDI 2009 Körmendi Tamás: A magyarság ábrázolása a nyugateurópai elbeszélő forrásokban a 13. század végéig. *Korall* 38 (2009) 30-46.
- KRISTÓ 1980 Kristó Gyula: *Levédiától Szent István államáig*. Elvek és utak sor. Budapest, 1980. 78-80. 336-339.
- KRISTÓ 1982 Kristó Gyula: A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. *Ethnographia* 93 (1982) 463-474.
- KRISTÓ 1996a Kristó Gyula: *Magyar honfoglalás. Honfoglaló magyarok*. Budapest, 1996.
- KRISTÓ 1996b Kristó Gyula: A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 1996. 207-222.
- KRISTÓ 1997 Kristó Gyula: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálói-mnak). *Századok* 131 (1997) 234-275.
- LÁZÁR 1998 Lázár Sarolta: *Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn*. Opuscula Hungarica I. Budapest, 1998.
- MATOLCSI 1982 Matolcsi János: *Állattartás őseink korában*. Gondolat kiadó. Budapest, 1982.
- MATOLCSI 1983 Matolcsi János: A középkori nomád állattenyésztés kelet-európai jellegzetességei. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tókei Ferenc. Budapest, 1983. 281-306.
- MERVA 2012 Merva Szabina: A kora Árpád-kori sánctörékek keltezési lehetőségeiről. In: *Castrum* 5 (2012) 5-31.
- NÉMETH 2001 Németh András: A Dado verduni püspökhöz írt levél. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas András. Magyar Őstörténeti Könyvtár. 16. Sorozatszerk. Zimonyi István. Budapest, 2001. 113-161.
- OLAJOS 1969 Olajos Teréz: Adalék a (H)UNG(A)RI(I) népnév és a késői avar kori etnikum történetéhez. *Antik Tanulmányok* 16 (1969) 87-90.
- OLAJOS 1995 Olajos Teréz: Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részleteihez. *Magyar Nyelv* 91 (1995) 44-52.

- PALÁDI-KOVÁCS 1997 Paládi-Kovács Attila: A magyar lótarthatás jellege a honfoglalás korában. In: *Honfoglalás és néprajz. A honfoglalásról sok szemmel IV.* Szerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 1997. 95-107.
- RÉDEI 1998 Rédei Károly: *Óstörténetünk kérdései.* Magyar Óstörténeti Könyvtár 11. Budapest, 1998.
- RÉVÉSZ 1996 Révész László: *A kearosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert.* Miskolc, 1996. 1-506.
- RÉVÉSZ 1997 Révész László: Kristó Gyula könyvéről. *Századok* 131 (1997/1) 215-233.
- RÉVÉSZ 2008 Révész László: *Heves megye 10-11. századi temetői. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5.* Sorozatszerk. Kovács László, Révész László. Budapest, 2008.
- RÓNA-TAS 1980 Róna-Tas András: A magyar őstörténetkutatásról. *Magyar Tudomány* 25 (1980) 5. 326-332.
- RÓNA-TAS 1996 Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép.* Budapest, 1996.
- RÓNA-TAS 2001 Róna-Tas András: Magyarok korai történelmünk forrásaiban. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez.* Szerk. Róna-Tas András. Budapest, 2001. 7-27.
- SALAMON 1995 Salamon Ágnes: *The Szeged-Makkoserdő Cemetery.* Avar Corpus Füzetek IV. Szerk. Kovrig Ilona, Madaras László. Debrecen-Budapest, 1995. 109-207.
- SELMECZI 1988 Selmeczi László: A kunok nomadizmusának kérdéséhez. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve.* Miskolc, 1988. 177-187.
- SIMONYI 2003 Simonyi Erika: Előzetes jelentés a Felsőzsolca-Várdombi ásatról (1994-2001). *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 42 (2003) 109-129.
- SINOR 1990 Introduction: the concept of Inner Asia. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia.* Szerk. Denis Sinor. Cambridge, 1990.
- TAKÁCS 1997 Takács Miklós: A 10. századi magyar-szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). *Századok* 131 (1997/1) 168-215.
- TOMKA 1975 Tomka Péter: Avar-kori régészetünk orientalisztikai vonatkozásairól. *Keletkutatás* 1974. Budapest, 1975. 183-184.

- TÓKEI 1983 Tókei Ferenc: A nomadizmus kérdéséről. In: *Nomad társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tókei Ferenc. Budapest, 1983. 5-14.
- TÜRK 2011 Türk Attila Antal: *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*. SZTE-BTK Történettudományi Doktori Iskola Medievalisztika Program. Doktori (PhD) disszertáció. Szeged, 2011.
- TÜRK 2015 Türk Attila: A korai magyar történelem régészeti kutatása Magyarországon. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár Balázs, Szentpétery József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna. Budapest, 2015. 19–29.
- VÁCZY 1958 Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. *Századok* 92 (1958) 265-345.
- VÁSÁRY 2003 Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest, 2003.
- K. VÉGH 1964/65 K. Végh Katalin: A nyékládházi avar temető. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 5 (1965) 177-211.
- VÉKONY 1988 Vékony Gábor: Későnépvándorláskori és Árpád-kori települések Tatabánya-Dózsakeremben. In: *Komárom megye története*. Szerk. Gombkötő G. Komárom, 1988. 283-316.
- VERES 2010 Veres Péter: A világtörténelmi jelentőségű lovasnomadizmus ökotípusának szerepe a magyar nép etnogenezisében. *Eleink. Magyar őstörténet*. 9 (2010/1) 89-110.
- WITCZAK 1993 Witczak, K. T.: Dwa studia nad Geografem Bawarskim. Zwei Studien zum Geographus Bawarus. *Roczniki Historyczne* 59 (1993) 5-17.
- WOLF 2003 Wolf Mária: Adatok 10. századi edényművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai. - Informationen zu unsere Töpferkunst des 10. Jahrhunderts. Des Lehre der Funde in Borsod. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* XLII (2003) 85-108.
- ZIMONYI 2005 Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest, 2005.
- ZIMONYI 2012 Zimonyi István: Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai. In: Zimonyi István: *Középkori nomádok – korai magyarok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 2012. 18-26.

Abstract

On the way of living of the 9-10th century Hungarians – Testimony of our written sources

The conquering Hungarians' way of life has been a debated issue in the research for a long time. The quick changes of their dwelling territories, their migration from the dry steppes of the Aral-Ural region to the humid fields of the Don river, and after that to the Carpathian Basin, in just a century, makes it very difficult to examine the problem. The Aral-Ural region was the classical territory of the real nomadism, where the several tribes moved after the green grass, taking hundreds of kilometres. In contrast to this, the area of the Don river offered ideal conditions to the agriculture. Although the Turkish loanwords of the Hungarian language borrowed from the agrarian Ogur tribes of Eastern Europe refer to similar lifestyles, the written sources prove something else. The Greek and Latin sources reported more phenomena of the nomad behaviour regarding the contemporary Hungarians. The researchers have been disputing this contradiction in the last half century. My study seeks to display this debate, to explore the possible causes of this controversy, and to provide an acceptable solution for the problem. I think that the contradiction between the sources of different disciplines is well explainable with the variable way of life of the conquering Hungarians. The Hungarians have not simply migrated between several territories that provided completely different environmental conditions; they have been in contact with the population of their new homelands, and later mixed with these peoples.